

ҚҰҚЫҚТЫҢ ЖАЛПЫ ТЕОРИЯСЫ
ОБЩАЯ ТЕОРИЯ ПРАВА
COMMON THEORY OF LAW

ҒТАХР: 10.01.08
ӘОЖ:340.1

10.51889/2959-6181.2023.74.4.001

Н.Б. Калкаева¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

**ШАРИҒАТ: ҚОҒАМДЫҚ МАҢЫЗЫ БАР ӘЛЕУМЕТТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ
АСПЕКТІЛЕРДІ ТАЛДАУ**

Аңдатпа

Мақала шариғатты және оның құқықтық және әлеуметтік салалардағы, әсіресе қылмыстылықпен күресу контекстіндегі рөлін зерделеуге баса назар аудара отырып, мұсылман құқығына арналған қазіргі заманғы ғылыми зерттеулерге жан-жақты талдау жасайды. Зерттеудің мақсаты шариғатты тек діни және заңды құбылыс ретінде ғана емес, сонымен қатар ол қолданылатын елдердегі күнделікті өмір мен қоғамдық қатынастарға әсер ететін қуатты әлеуметтік құрал ретінде терең түсіну. Мақалада шариғаттың тарихи тамыры, оның дамуы және қазіргі жағдайларға бейімделуі қарастырылады. Шариғаттың түрлі мұсылман қоғамдарындағы құқықтық жүйелерге, әлеуметтік нормалар мен саяси құрылымдарға қалай әсер ететінін талдауға ерекше назар аударылады. Авторлар шариғат қағидаларының заңнамалық және әлеуметтік тәжірибелерге қалай айналатынын зерттейді, сондай-ақ оның әлеуметтік әділеттілікті қалыптастырудағы және адам құқықтарын қамтамасыз етудегі рөлін бағалайды. Сонымен қатар, мақалада шариғатты қолдануға байланысты, әсіресе жаһандану және мәдениетаралық өзара іс-қимыл тұрғысынан сын-тегеуріндер мен қайшылықтар талданады. Шариғаттың мұсылман және мұсылман емес қоғамдардағы әртүрлі көзқарастары мен түсіндірмелері қарастырылып, оның көп қабаттылығы мен әлеуметтік динамикаға әсерінің сан алуан екендігін атап өтті. Қорытындылай келе, мақала дәстүрлер мен қазіргі заманғы сын-қатерлер арасындағы тепе-теңдікке ұмтыла отырып, әлемдік құқықтық және әлеуметтік үрдістер тұрғысында шариғаттың болашағы туралы ойлануды ұсынады. Бұл зерттеу шариғатты, оның қазіргі әлемдегі рөлі мен орнын тереңірек түсінуге үлес қосуға ұмтылады.

Түйін сөздер: шариғат, ислам, рухани-мәдени, әлеуметтік-құқықтық саяси, құқық, қылмыстылық, қылмыстылықпен күрес, құқықтық норма

Алғыс айту: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің ЖТН BR21882428, бағдарламалық-нысаналы қаржыландыруы «Постқалыпты уақыттағы рухани-мәдени, саяси, әлеуметтік құбылыстар ретіндегі исламның ықпалы мен келешектері: Таяу Шығыс пен Орталық Азия елдерінің тәжірибесі» бағдарламасын іске асыру шеңберінде әзірленді.

Калкаева Н.Б.¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ШАРИАТ: АНАЛИЗ СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВЫХ АСПЕКТОВ И ОБЩЕСТВЕННОГО ЗНАЧЕНИЯ

Аннотация

Статья представляет всесторонний анализ современных научных исследований, посвященных мусульманскому праву, с акцентом на изучение шариата и его роли в правовой и социальной сферах, особенно в контексте борьбы с преступностью. Целью исследования является глубокое понимание шариата не только как религиозного и юридического феномена, но и как мощного социального инструмента, оказывающего влияние на повседневную жизнь и общественные отношения в странах, где он применяется. В статье рассматриваются исторические корни шариата, его развитие и адаптация к современным условиям. Особое внимание уделяется анализу того, как шариат влияет на правовые системы, социальные нормы и политические структуры в различных мусульманских обществах. Авторы исследуют, как принципы шариата трансформируются в законодательные и социальные практики, а также оценивают его роль в формировании социальной справедливости и обеспечении прав человека. Кроме того, в статье анализируются вызовы и противоречия, связанные с применением шариата, особенно в контексте глобализации и межкультурного взаимодействия. Рассматриваются различные точки зрения и интерпретации шариата как в мусульманских, так и в не мусульманских обществах, подчеркивая его многослойность и многообразие влияния на социальную динамику. В заключение, статья предлагает размышления о будущем шариата в контексте мировых правовых и социальных тенденций, стремясь к балансу между традициями и современными вызовами. Это исследование стремится внести вклад в более глубокое понимание шариата, его роли и места в современном мире.

Ключевые слова: шариат, ислам, духовно-культурная, социально-правовая, политическая, право, преступность, борьба с преступностью, правовая норма

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации программы «Влияние и перспективы ислама как духовно-культурного, политического, социального явления в постнормальные времена: опыт стран Ближнего Востока и Центральной Азии», ИРН BR21882428, программно-целевого финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

N.B.Kalkayeva¹

¹ *Abai Kazakh National Pedagogical University*

SHARIA: ANALYSIS OF SOCIO-LEGAL ASPECTS AND PUBLIC IMPORTANCE

Abstract

The article provides a thorough review of recent scientific studies on Muslim law, focusing on the study of Sharia and its application to the legal and social domains, particularly in relation to the fight against crime. The research aims to provide a thorough knowledge of sharia as a social instrument that impacts daily life and interpersonal relationships in the nations where it is practiced, in addition to being a religious and legal issue. The essay looks at the evolution of Sharia law and how it was adapted to contemporary society. Analysis of how sharia impacts political institutions, social norms, and legal frameworks in different Muslim nations is given special consideration. The authors examine the ways in which Sharia principles are translated into laws and social norms and evaluate how they influence social fairness and protect human rights. The article also examines the difficulties and inconsistencies that arise from applying sharia, particularly in light of globalization and cross-cultural interactions. Different

perspectives and understandings of Sharia in Muslim and non-Muslim societies are taken into account, highlighting the complexity and range of its effects on social dynamics. The article concludes with thoughts on the future of sharia in light of international legal and social developments, attempting to strike a balance between historical customs and contemporary issues. The purpose of this study is to further our understanding of Sharia, its function, and its context in the modern world.

Keywords: Sharia, Islam, spiritual-cultural, socio-legal, political, law, crime, crime fighting, legal norm

Acknowledgments: The article was written under the framework of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, which is specifically funded under the program «The influence and prospects of Islam as a spiritual, cultural, political, and social phenomenon in postnormal times: the experience of the countries of the Middle East and Central Asia» (IRN BR21882428).

Kipicne

Қазіргі Қазақстанда ислам дінінің қалың елге таралып, дұрыс уағыздалып жеткізілуіне атқарылып жатқан істер баршылық. Даму бүкіл ғаламға тән құбылыс екені белгілі. Адамзат дамыған сайын барлық сала да алға басады. Қазіргі дамыған ғылым мен техника, мағлұматтар заманында ұлттық рухани құндылықтарды зерттеу үрдісі де жаңа тұрпатта дамып, бұл салада көптеген іс-шаралар атқарылуы қажет. Ислам дініндегі түрлі ағымдар мен мазһабтарды саралап зерттеп, олардың ішіндегі дұрысын бұрысынан ажыратып, қалың жұртшылыққа ұсыну – бүгінгі күні өзекті мәселе.

Дін - әлемдік өркениетті барлық қоғамдық құрылыстарға тән тарихи, саяси-әлеуметтік, дүниетанымдық және психологиялық құбылыс ретінде танылады. Дін адамның жаратылысындағы құпияларды анықтап, табиғаттағы құбылыстардың, ғарыштағы қозғалыстардың астарын түсіну үшін ізденіске түсуінен, сұрақтарға жауап іздей бастауынан алау алған сезімнен туындаған. Адамзат діннен еш уақытта ажырамаған. Өйткені дін өміріміздің әрбір кезеңінде орын алады. Адамдарға рухани күш-жігерін беретін, қоғамды тәртіпке келтіретін, жақсылық пен туралыққа жетелейтін, жалғыздық пен қиыншылықты жойып, сенімділікті орнықтыратын тек қана дін десек, ешқандай артық айтқандық болмайды.

Қылмыстық әдет-ғұрып құқығы, қылмыстық-құқықтық нормалардың жиынтығы ретінде таныла отырып, қылмыстық-құқықтық көзқарасқа сәйкес келетін қазақтың феодалдық кезеңдегі өмір сүру үрдісінде белсенді түрде өзінің экономикалық базасын кеңейту мен күшейтуге өз әсерін тигізді. Осыған байланысты туындап отырған мәселе мұсылман қауымында алып отырған шарифат және оның әлеуметтік-құқықтық мәнінің алатын орнын ерекше деп айтуымызға болады. Көпшілік арасында дау тудырып жүрген кейбір шарифат мәселелеріне нақты дәлелдер, бұлтаргпас айғақтар келтіріліп, фикһ саласының негізгі кітаптарына сілтеме жасалып, дұрыс талқылануы қажет болып танылады. Міне, осындай туындаған сұрақтарға қатысты, шарифаттың түсінігі мен әлеуметтік-құқықтық мәніне талдаулар жасауды жөн көреміз.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің әдіснамалық негіздемесі ретінде шарифаттың тарихи тамыры, оның дамуы және қазіргі жағдайларға бейімделуіне байланысты құқықтық статистикалық мәліметтер қарастырылған. Шарифаттың түрлі мұсылман қоғамдарындағы құқықтық жүйелерге, әлеуметтік нормалар мен саяси құрылымдарға қалай әсер ететінін талдауға ерекше назар аударылып, жеке ғылыми әдістер құрылымдық-жүйелік талдау, қисындық, салыстырмалы -құқықтық талдау мен синтездеу әдістері қолданылды.

Нәтижелер

Шарифаттың маңызы мен мәнін ортаға салып ол туралы зерттеулер жасау қоғам үшін пайдалы жақтарымен көрінеді. Осыған байланысты, қылмыстылықпен күресуде өздігінше орын алған шарифаттың түсінігі мен әлеуметтік-құқықтық мәнін талдауға талпыныс жасаймыз.

Шариғат дегеніміз – (мақсатқа жетудің дұрыс, тура жолы дегенді білдіреді) адамның көзқарасын, өнегелік құндылықтары мен ойының тұжырымдалуын, сонымен қатар адамның әрекеттерін реттейтін нормаларды қалыптастыруға әсер ететін ережелер жинағы ретінде берілген. Араб елдерінде ислам өмір негізі болып табылады, ал шариғат исламға негізделеді. Л.Р. Сюкияйнен шариғатты «исламның квинтэссенциясы» деп атайды [1, 3 б.].

Шариғат – мұсылмандардың құран қағидаларына негізделген дін, әдет-ғұрып заңдарының жинағы. Осының салдарынан шариғатта мұсылман өмірінің барлық салаларын реттейтін діни, өнегелі, заңды, тұрмыстық, әлеуметтік т.б. ережелер бекітілген. Бірақ шариғатты барлық проблемалардың дайын жинағы деп санауға болмайды: онда дұрыс шешім қабылдауға мүмкіндік беретін материалдар бар. Нақтырақ айтсақ, шариғат екі бөлімнен тұрады: ақида (діннің принциптері немесе теология); фикх (құқық). Фикх өз алдына муамалатқа (өзі тәрзіділерге қатысты мінез-құлықтың дұрыс жолын көрсетеді: мысалы, келісім-шарттарға отыру тәртібі, мінез-құлық нормалары, жазалаудың түрлері, қылмысты деп саналатын әрекеттер) және ибадат (Аллаға қатысты міндеттемелер: мысалы, намаз, ораза, садақа, қажылық) [2].

Шариғат пен заң өз мақсаттары бойынша бір-бірінен бөлек, дербес ережелер. Шариғат Алланың адамдарға берген өсиеттері бар, олардың көмегімен адам әділ тәрбиеленіп, басқа адамдар мен Алламен қарым-қатынастары нығаяды. Нормативті актілер тек ғана адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасына қатысты заңдарды сақтау еріксіз де сипатта бола береді. Сонымен қатар шариғатта жазалаудың екі түрі көрсетілген: жерде өмір сүру кезіндегі және қайтыс болғаннан кейінгі, сондықтан да шариғат құқық бұзушылықтардың алдын алады деуге болады, өйткені діншілдер ешқандай әрекеттерді Алладан тығып жасауға болмайтынын келтіреді. Адамдар шариғатты қабылдайды, оның қағидаларын қатал және құрметпен ұстанады. Егер де заң бұзушы жазаланудан құтылып кететініне сенетін болса, ол көпшілік жағдайда заңды бұзады.

Шариғаттың діни ілімі «құдайдың заңы» дегенге саяды, ол жоғарыдан белгіленіп, бекітілген. Дін ілімінде шариғат деген ұғым бірнеше мағынаға ие. Көпшіліктің пайымдауынша, оның негізі Құран аяттары мен Сүннет хадистерінің жалпы ережелерінен, бұйрықтарынан және талаптарынан тұрады. Аталған аяттар да, хадистер де Алланың еркі мен Мұхаммедтің пікіріне негізделгендіктен, шариғатты «құдайдың заңы» деп немесе ислам аят – хадистерінің жалпы ұстанымдарына сәйкес келетін заң деп санауымызға болады.

Осы уақытқа дейін толастамай жатқан дін іліміне қатысты даулардың шатысқан иірімдеріне түспей, шариғат бағыттары туралы ілімнің қайнар көзіне жасалған ғылыми сипаттамаларға тоқталайық. Құқық қандай да бір қоғамдағы формальді теңдік көрсеткіші ретінде сол қоғамның дамуының жемісі болып табылады және заңдық тәртіптің тиісті нормаларында оларды орындау міндеттілігі белгіленеді. Бұл жағдайда құқық құдай тарапынан өз күшіне ене алады және сол кезде ол дін іліміне қатысты сипатқа ие болады. Алайда құқық қай кезде болмасын қоғамда үстемдік етуші күштердің әлеуметтік мүдделерін мақсатты түрде білдіреді. Құқықты ешкім шеттен немесе өзінің субъектілік еркі бойынша белгілемейді, оны тиісті құзіреттілікке ие арнайы мемлекеттік билік өкілдері жасап шығарып, нормалар жүйесіне кодификациялап енгізеді. Сол кезде құқық жоғары заңдық күшке ие нормативті актілер формасына ене отырып, заң мәртебесіне ие болады.

Осының барлығы - әлеуметтанудың әліппесі болып табылады, егер мына бір маңызды жағдай болмаса оны айтпай өтуге болар еді: діндарлар «мұсылман заңын» әділеттіліктің дәлелі және жойылмайтын, өзгермейтін заң ретінде санап, оның киелілігіне күмәнсіз сенеді. Бұл жағдай орта ғасыр дәуірінде жасалып, заңдық күшке ие болған құқықтық нормаларға деген сыни көзқарастың орын алуына жол бермейді. Өндіріс, айырбас секілді өзара қатынастардың басқа түрлері барысында туындайтын адамдар арасындағы қатынастар секілді құқық та белгілі бір өзгерістерге ұшырап отырады. Сондықтан әділеттілік, теңдік, адамгершілік және т.б. секілді құқық негіздері өзгерістерге кезігеді, олардың мағыналық жақтары өзгерместен қалып қоюы мүмкін емес еді.

Көптеген ғасырлар бұрын өзгеше әлеуметтік жағдайда қалыптасқан құқықтық нормаларды қатаң сақтау мақсатында жасалған қандай да болмасын талпыныстар өткенге оралу болып

саналады, соның салдарынан, ең алдымен, рухани тәртіпке елеулі нұқсан келтірілуі мүмкін. Біздің мұсылмандық құқықтануды түсінудегі бастапқы көзқарастарымыз, міне, осындай. Ол көзқарастың негізі - Құран мен Сүннеттің аят-хадистерінің ұстанымдары негіздері бойынша мұсылмандардың азаматтық және діни нормаларын айқындайтын ережелердің, алғышарттардың және міндеттемелердің кешені болып табылатын шарифат арабша «аш-шариа», дұрыс немесе тура жол дегенді білдіреді [2]. Алайда шарифатқа мұндай түсіндірме жасау қарсылықтар тудыруы мүмкін, сондай-ақ оның қайнар көзі туралы пікірлер тым шиеленісіп, көптеген ғасырлар бойы бүгінгі күнге дейін толастамаған дауларға себеп болды.

Шарифат бойынша мұсылманның міндеттері шамадан тыс көп түрлі болып келеді және олардың барлығы құдай атынан айтылады. Мұсылмандық құқық өз нысаны бойынша теологиялық болып табылады. Оны сонымен қатар дін ілімі (иман) негізіндегі мұсылмандардың табыну міндеттемелері (араб. ибадат) айтылатын бөлімде де теологиялық сипатқа ие екендігін көруге болады.

Шарифат ұстанымының діни және зиялы мағынасының күрделілігі соншалық, ол туралы даулар көптеген ғасырлар бойы жалғасып келіп қазіргі таңдағы ғылымның қалыптасуына түрткі болған.

Сонымен, шарифат дегеніміз - құқықтың өзі емес, тек қана Құран мен Сүннет қағидаларына, дін іліміне негізделген мұсылмандарға арналған талаптардың кешені. Осы негізге сәйкес жасалған және мұсылмандардың табынушылық қатынастары мен олардың азаматтық құқықтары мен міндеттерін, жазалау шараларын анықтайтын дұрыс нормалары арқылы «тура жол» (аш-шариа) айқындала түседі. Бұл жүйе негізінен мұсылмандық құқық (араб. усуль аль-фикх) болып табылады. Ислам дін ілімінің қайнар көзі ретінде нормаларға, қағидаларға, ережелерге және жалпы құқықтану институтына теологиялық сипат береді [3].

Халық пен билік арасындағы қатынастарды, мұсылман халқының түрлі қабаттарының арасындағы қатынастарды құқықтық реттеуді талап ететін мемлекеттік жүйе ретіндегі халифаттың ішкі қажеттіліктері шешуші факторларға айналды. Халифат исламды мемлекеттік дін ретінде қабылдағандықтан, барлық мұсылмандардың міндетті түрде орындауы қажет негізгі діни міндеттемелерін белгілеу де маңызды рөл атқарды. Осы аталған қоғамдық қажеттіліктер кең ауқымды құқықтық нормалар жүйесі болып табылатын, шарифаттың құрамдас бөлігі – мұсылман құқығын (фикх) бекітуге түрткі болды.

Халифаттың түрлі орталықтарында (Мадина, Дамаск, Куфа және басқалар) құқықтанушылар мектептері құрыла бастады (араб. факих, білуші; тар мағынасында – діни-құқықтық білімді меңгерген) [4, 9 б.]. Негізге Құран мен Сүннет алынды. Сонымен қатар ол екі негіздің де елеулі кемшіліктері айқындалды: ол негіздерде көптеген маңызды нормалар мен ережелер қамтылмаған, карама-қайшылықтар жетерлік, тіпті бірін-бірі жоққа шығаратын ережелер де бар. Уақыт өте бұл тығырықтан шығар жол да табылды.

Құран мен Сүннет алғышарттарын есепке ала отырып, үйлесім бойынша пайымдау жасалды (араб. қияс; салыстыру, пайымдау, үйлесім) да, норма «дұрыс» болып саналды. Алайда оны толығымен заңдастыру үшін беделді факифтердің келіскен пікірі қажет болды. Шарифаттың тағы бір негізі былай қалыптасты – беделді тұлғалардың бірауыздан айтылған пікірлері (араб. ал-иджма). Дәстүр бойынша ол «Мединаның жеті факихтарынан» басталады (VII ғ. екінші жартысы), енді иджма Иран, Сирия, Мысыр секілді халифаттың басқа аймақтарында жалғасын тауып, дамыды. Факифтердің жігерлі күресінің нәтижесінде мұсылман құқығының төрт «тамырын» мойындауға тура келді, олар: Құран, Сүннет, Иджма және Қияс. Құран – мұсылмандардың діни, отбасылық, қоғамдық-саяси қатынастарын реттейтін жүйеленбеген, тәртіпке келтірілмеген ережелерден, яғни 114 сүреден тұратын кітап болып табылады [3].

Құран - ислам дінінің де, мұсылмандық құқықтың да қайнар көзі болып табылатын мұсылмандардың қасиетті кітабы. Ислам дін ілімі Құран түсуінің екі кезеңін көрсетеді [5, 42-43 б.]:

1. Меккелік кезең. Бұл кезде Құранның үлкен бөлігі жеткен. Осы кезде түскен аяттар мен сүрелер меккелік деп аталады. Олар тақырыбы жағынан да, стилі жағынан да миналық аяттар

мен сүрелерден өзгеше. Осы кезеңнің негізгі тақырыбы нақты сенімді орнату мен дәлелдеу және жалған ілімдерді жою болып табылады.

2. Мединалық кезең. Ол Мұхаммедтің Мединаға кеткен сәтінен қайтыс болған уақытына дейін жалғасты. Дәл осы кезеңде классикалық мұсылмандық құқық (шариғат) қалыптасты. Осы кезде Арабияда мұсылмандық діни мемлекет құрылады және күшейеді де қажетті заңнаманы жасау мұқтаждығы туындайды. Сондықтан сол кезеңдегі Құранның аяттары мен сүрелері көптеген құқықтық алғышарттарды қамтиды.

Құран сүрелері екі топқа бөлінеді. Бірінші топқа тікелей мағынаны білдіретін, ешқандай басқа астарлы мағынаны меңземейтін сүрелер жатады, екінші топқа аллегориялық мағынадағы, яғни басқа мағынада да қабылдауға болатын сүрелер жатады. Мұсылмандық құқықтық дәстүр негізінен мағынасы нақты болмағандықтан ондай сүрелерді құқықтың қайнар көзі ретінде қолданудан бас тартады. Ал бірінші топқа жататын сүрелер туралы исламдық дінтанушылардың пікірлері әртүрлі. Біреулері Құранға тікелей сілтеме жасауға жол бермейді және тек құзырлы имамдардың, заңгерлердің, рухани қайраткерлердің түсіндірмелерін ғана мойындайды. Басқалардың пайымдауынша, Құран аллегориялық кітап емес, сондықтан да түсіндірме жасауды қажет етпейді.

Сол себептен де, беделді тұлғалардың түсіндірмелеріне еш сілтеме жасамастан, Құранның өзін тікелей қолдануға болады [6, 99 б.].

Жалпы Құранның барлық бөлімдерін үш тарауға бөлуге болады:

1. Мұсылманның Аллаһқа сенуімен байланысты дінтану мәселелері;
2. Ар-ождан мәселелері;
3. Құқық мәселелері.

Құқықтық нормаларды қамтитын сүрелер өз кезегінде келесі топтарға бөлінеді:

1. Неке, мұрагерлік, қамқорлыққа алу, азаматтық құқықтан айыру және басқа да мәселелерді реттейтін, «жеке бас мәртебесіндегі» нормалар;

2. Келісім шарт қатынастарын, кепілдікті, аманатты, ортақ мүлікті және басқаларды реттейтін азаматтық-құқықтық нормалар;

3. Қылмыс болып табылатын кейбір әрекеттерді анықтайтын қылмыстық-құқықтық нормалар және оларды жасағаны үшін қолданатын жаза түрлері;

4. Сот ісін жүргізу, куәгерлік мағлұмат беру, ант қабылдау және т.б. реттейтін процессуалды нормалар;

5. Басқару әдісін, әмірші мен қоластындағылардың арасындағы қарым-қатынас түрін және т.б. анықтайтын конституциялық-құқықтық нормалар;

6. Бейбітшілік және әскери уақытта ислам мемлекетінің басқа мемлекеттермен қарым-қатынастар орнатқан кезде сүйенетін халықаралық-құқықтық нормалар;

7. Экономикалық және қаржылық мәселелерге қатысты нормалар.

Алғашқы құран VII ғасырда араб тілінде жарық көріп, кейіннен ағылшын, парсы, неміс, француз, орыс, қазақ және басқа тілдерге аударылды.

Сүннет (немесе сунна) болып Мұхаммедтің оның шәкірттеріне басшылыққа алу үшін берілген пайымдаулары мен іс-әрекеттері туралы жазбалары танылады. Сүннет құранда арнайы нұсқаулар болмаған жағдайда кейбір іс жүзіндегі мәселелерді шешуге қолданылатын әрі құранға толықтыру ретіндегі діни салттардың жинағы болып табылады.

Сүннет жекелеген тұжырымдардан - хадистерден тұрады. Мұсылмандық құқық бойынша негізгі құқықтық нормалар дәл осы Сүннет құрамында. Сондықтан да Сүннет Құрансыз жеке қолданылса да, Құран Сүннетсіз қолданылмайды деген пікір де бар.

Мұхаммед Мекке және Медине атты қалаларда өмір сүрген, мұсылмандық қауымның басшысы ретінде Құдайдың атынан жалғыз өзі барлық мәселелерді шешкен болатын. Оның нұсқаулары Аллаһтың бұйрығы ретінде қабылданып, барлық мұсылмандарға міндетті болған. Пайғамбар қайтыс болғаннан кейін, ізбасарлары Мұхаммедтің әрекеттері мен айтқан сөздерін ел арасына таратып, әдет-ғұрыпқа айналдырды. Ізбасарлары қайтыс болғаннан кейін оның шәкірттері хадистерді жинап, оны айтқан адамды жеткізуші ретінде көрсететін болды.

Сонымен қатар Мұхамедтің аймақтардағы ізбасарлары Құран мен Сунна тұжырымдары мемлекет басқаруға әсіресе кең ауқымды аймақтарды жаулап алғаннан кейін жеткіліксіз деген тоқтамға келді. Сондықтан олар жаңа жағдайларда туындайтын бірқатар мәселелерді шешу үшін түрлі заңдар шығара бастады. Ал адамдарды осы заңдарға көндіру үшін оны Пайғамбардың өзі шығарған деп жариялады.

Осылайша Мұхаммед қайтыс болғаннан кейін біраз уақыт өте Суннада қарама – қайшылықтар пайда болды. Ол төрешілерге қатысты жағымсыз пікір қалыптастырды, бірқатар дауларды шешуде қиындықтар туындады. Бұл жағдай мұсылмандық ілім негізі мен мемлекетке қауіп төндірді. Сондықтан да егер өсиеттер бір-біріне қарама-қайшы болса, онда төреші (кади) неғұрлым анық өсиет негізінде шешім қабылдауы қажет деген ереже бекітілді [6, 101 б.]. Ал қайсы анық екені туралы шешім қабылдау төрешінің немесе басқа да құқық қолданушының күзіретіне берілді.

Егер анықтығы жағынан екеуі де тең келсе, онда уақыт жағынан Пайғамбардың соңғы іс-әрекеттері мен айтқан сөздеріне қатыстыларын және сондай-ақ өсиетті естушілер қатарының көбіректері таңдалады.

Сүннет құқық көзі ретінде мұсылмандық құқық аясында екінші орынға ие. Құран ең бірінші қайнар көзі болып табылады, себебі исламға сәйкес Пайғамбарға жіберілген Құдайдың сөзі болып табылады. Сүннет болса Құранға айтылғандарды анықтай түседі. Сүннеттің мазмұны Құранға үш тараптан қатысты [5, 75-76 бб.]:

1. Сүннет ережелері Құран ережелерімен сәйкес келіп, оларды растай алады. Бұндай жағдайда, мәселенің шешімі екі негізге сүйенеді: даусыз дәлел – Құранға және оның дәлелін растайтын – Сүннетке;

2. Сүннеттің ережелері Құранда айтылғандарды ашып, толықтай талдайды;

3. Сүннет Құранда жоқ жаңа ережелерді қамтулары да мүмкін.

Айқындық тұрғысынан қарағанда, Сүннет үш түрге бөлінеді [7, 76 б.]:

1. Пайғамбардан үзіліссіз осы күнге дейін жалғасып келген, жалғаспалы Сүннет.

2. Бастапқы сатысында жалғасымдылық жоқ Қолдан қолға жеткен Сүннет.

3. Жекелеген сүннет. Ол бүгінгі күнге дейін кездейсоқ жеткен Пайғамбардың сөздерін білдіреді.

Құран, мұсылмандық заң танушылардың зерттеулері бойынша, өзгеруге жатпайтын шарифаттың негізгі қайнар көзі. Феодалдық топ іс жүзінде оған толықтырулар мен өзгерістер енгізсе де, мұсылмандық құқыққа діни-фанатикалық, қозғалыссыз, консерваторлық мін тән болды. Құранға жаңалықтар енгізудің алдын алу үшін айтылған Мұхаммедтің мынадай сөздері бар: «Әр жаңа заң жаңа енгізілім, ал әр жаңа енгізілім жаңа жаңылу болып танылады, ал әр жаңа жаңылым мәңгілік отқа әкеп соғады» [8, 13 б.].

Иджма алдыңғы 4 халифтің заңи шешімі.

Мұсылмандық құқық көзі ретінде иджма дегеніміз Құран мен Сүннетте шешімін таппаған діни және құқықтық мәселелер бойынша ірі беделді тұлғалардың, ғалымдардың бір ауыздан құптаған пікірі болып табылады. Барлық мұсылмандық заң мектептері иджманы мойындайды, алайда олардың арасында оны түсіну жөнінде қарама-қайшылықтар бар. Ғалымдардың ортақ пікіріне үлкен мән берген шафииттер мектебінің негізін қалаушы – аш-Шафии болған. Мәлік болса - маликиттер мектебінің негізін қалаушысы ортақ пікірді Медина қаласының ғалымдарының ортақ пікірімен шектеді, сол арқылы иджманың аясын тарылтып, аймақтық қана сипат берді.

Шарифаттың 4-ші қайнар көзі болып Қияс танылады. Бұл сөз мағынасына мұсылмандық ғалым заңгер-сенушілермен жасалған құран, сүннет және иджмаға ұқсас «шешім», «қорытынды» деген ұғымдар кіреді. Феодалдық қатынастардың таралуына және мемлекеттегі топтық арпалыстың өріс алуына байланысты шарифаттың алғашқы 3 қайнар көздері билік етуші топтың іс жүзіндегі қажеттіліктерін толықтай қанағаттандырмады. Бұл жағдайда қияс ең қолданымды және қозғалысқа түсуші бастау болды.

Ең ұзақ созылған даулар құқықтық нормаларды, догматика элементтерін, исламдағы құқықтар мен міндеттемелерді түйсіну әдістемелерінің қағидаларын қабылдау немесе жокқа шығаруға қатысты болды. Ең соңында негізгі төрт тұжырымдама (араб. мазхаб, әрекет түрі, жол, доктрина) немесе діни-құқықтық мектептер (VIII-IX ғ. екінші жартысы) – ханифиттер, маликиттер, шафииттер және ханбалиттер қалыптасты.

Шариғат жүйесінде логикалық реттіліктің болмағандығын аңғарамыз. Мұсылман құқығын зерттеушілер оны жазу, талқылау барысында мұсылмандардың парызынан бастайды, ол: 1) намаз алдындағы дәрет, 2) намаз, 3) зекет, 4) ораза, 5) қажылық. Содан кейін отбасылық, азаматтық, қылмыстық және басқа құқықтар туралы жазылады. Сонымен қатар құранда талқыланатын сұрақтар әр сала бойынша кейбір зерттеушілерде әртүрлі тұрғыда қарастырылады. Себебі мұндай тартыс түсінікті, көптеген құран ережелерінде тек сенушілерге нұсқаулар көрсетілген: «Алламен» ананы-мынаны істеу, тек кей нәрселерді ғана, бірақ құранда жазылғанды бұзған жағдайдағы жауапкершілік көрсетілмеген. Ал мұсылман зерттеушілердің, біз жоғарыда айтқандай, түсініктері әрқалай.

Заңдарды талқылауға рұқсат алған (араб тілін білетіндер, шариғаттың ережелерін негізді түрде жетік меңгергендер) адамдар, мүджетхемидтер, яғни заң беделіне ие болғандар деп аталды. Бірақ мәнісіне қарай заңды мұсылмандық руханияттың барлық өкілдері талқыға салуға қатысты. Олар имам және одан кейінгі сатыда тұрған сот-қажы (молда) болып табылды. Олардың әрқайсысы құранның немесе сүннеттің әрбір ережесін өмірдің тәжірибелік қажеттілігі мен табындырушы класстың мүддесі үшін пайдалануға тырысты.

Беделді тұлғалармен, заңды талдауда көптеген әртүрлі қарама-қайшылықтар туындаған. Аталған мектептің негізін қалаушылар, исламның (құранның) ізін басушылар болған, бірақ құранды талқылау барысында алауыздықтар орын алып, қан төгіске дейін соқтырып отырған.

Шариғаттың жүйесінде логикалық бірізділіктің жоқ екендігін көптеген зерттеулер жүргізген ғалымдардың көрсеткендігін жоғарыда атап өттік. Мұсылмандық құқықтың жүйесін, яғни оны іске асыру дәстүріндегі белгіленген реттілік, тәртіптің бұзылуы бойынша бірқатар теріс пікірлер де айтылады. Шариғаттың өзі ережеден құрала отырып арнайы салаға бөлінген. Мысалы, Фан-ден-Берг өзінің «Мұсылман құқығының негізгі бастаулары» деген еңбегінде шариғаттың барлық ережелерін 5 салаға бөледі: 1) діни құқық, 2) азаматтық құқық, 3) жеке және отбасылық құқық, 4) қылмыстық құқық, 5) мемлекеттік құқық [9]. Діни құқықтың басқа құқықтардан бөлініп шығуы өте даулы мәселе болды.

Қазіргі кезде шариғат тізімінен пайдаланып келе жатқан мұсылман мемлекеттеріндегі өмір, қоғамның әлеуметтік-экономикалық, саяси және рухани даму үрдісі шариғат құқық тізімінің осы аумағында жасайтын бір бөлек адамдарды емес, осы қоғамдағы барлық халықтардың жоғын жоқтап, пайдасын көздеп, оларды әрқандай қылмыс атаулыдан қорғауға қызмет қылып келе жатқанын дәлелдейді. Шариғаттың біраз нормалары өткінші нәрсе емес, оның нормалары өмірдің әртүрлі жағдайларында адамға жақын, оны әлеуметтік әділеттілік шешім тапқан қоғам құруға шақырушы және барлық адамдардың заң алдында теңдігін қамтамасыз етуге қызмет қылатын идеология екендігі уақыт талаптарынан анық көрініп тұр.

Құран Кәрімнің Жасия сүресінің 18-аятында (Әй Мұхаммед), сені шариғат ісіне қойдық. Енді сонымен жүр. Білмегендердің ойларына ілеспе деп, жазылған. Шариғат исламдағы тура жол, заңшылдық мағынасын білдіретін діни – құқықтық тізім.

Мұсылман құқығы мәселелерін зерттеп жатқан қазіргі заман ғалымдары шариғат нормаларының қайнар көздері туралы әртүрлі пікірлер білдірген. Мысалы: Х. Сулейменова шариғатта барлық құқық салалары қамтылған, ал қылмыстық құқыққа тиісті мәселелерді шешуге оның үш қайнар көзі: Құран, сүннет, иджма арналған деп жазады [10, 39 б.]. М.Муллаев мұсылман құқығындағы үш қайнар көзіне салыстыру және әдет-ғұрып құқығын да қосқан [11, 38 б.]. А.Саидов пен В.А. Лихачёв шариғат, ең бірінші Құран және сүннетке негізделген дейді [12, 33 б.]. Ал, Л.Р. Сюкияйнен және Н. Өсерұлы шариғаттың негізгі қайнар көздері төртеу, яғни Құран Кәрім, Сүннет, Иджма және Қияс деп есептейді [13, 13 б.].

Біз, шариғат құқық тізімі төрт негізгі қайнар көздерден: Құран Кәрім, Сүннет, Иджма және Қиястан (Салыстырудан) құрылған деген пікірді қолдаймыз және олардың әрбіріне жеке-жеке тоқталып өтуді жөн көреміз. Мұндай шешімге келуіміздің себебі, жоғарыдағы талдау барысында көрініп тұрғандай, ислам дінінің пайда болуының алғашқы кездерінде мұсылмандық құқық ережелерінің бірден толық пайда болмауы, кейбір жағдайларда оның ережелерінде қарама-қайшылықтың байқалуы, әртүрлі қоғамдық қатынастарды реттейтін ережелер бойынша құқықтанушы діндарлардың арасында даулылықтың болуы салдарынан бірізділік жолға түсу ниетінен шыққан өзге де мұсылман заңдарының рөлі мен қолданылуы болып табылады. Яғни, мұсылман құқығы тек бір ғана заңнан құралмайтындықтан, оның жүйесінде барлық заңдар түрлерін көре аламыз.

Шариғаттың пайда болуы мен оның іске асырылу тамыры тым тереңде жатыр. Алғашқы қауымдық құрылыс ыдырап, рулық-тайпалық одаққа біріккен әлем халықтары арасынан тек мұсылман (қазақ) халқы ғана сол дәуірдегі болмыс-кейпін осы күнге дейін жеткізіп отыр.

Қылмыс әлеуметтік құбылыс ретінде қоғам үшін келеңсіз құбылыс болғандықтан, оған қарсы үздіксіз күрес жүргізіліп келе жатыр. Сондықтан да қылмысқа қарсы күрестің негізгі механизмін ата-баба құқықтарынан, құқықтық мәдениетімізден іздегеніміз абзал. Қоғам үшін құқықтық сананы қалыптастырып, қылмыстың – күнә, теріс әрекет екендігін бесіктегі баладан бастап бойына сіңіре білсек, болашақ қоғам үшін жағымды бетбұрыс жасау деп түсінеміз. Осы айтылғандарға байланысты шариғаттың зерделенуі мен оның маңыздылығын жете түсіну әлеуметтік-құқықтық мәнділікке ие екендігі дәлелдене түседі.

Тарихымыздың қай кезеңі болса да, дін әрқашан адамдардың өзін-өзі қорғау, жаман қылықтардан арылып, жақсылыққа шақыру құралы болған. Әрбір жанұяға, жеке адамға, қоғамға бір сөзбен айтқанда бүкіл халыққа жақсы жол көрсететін жолдар қарастырылған. Өте ауыр сынақтардан өтуге, жарық күнге ұмтылып өмір сүруге шақырған, сендірген және өз кезегінде адамдарға күш-қуат сыйлайтын, жігерін арттыратын, бір-біріне мейірбандылығын асыратын игі идея іске асырылған. Сондықтан қылмыс пен жаза мәселесі шариғат негізінде еш үйретілмеген деу әділеттік емес.

Қорытынды

Қоғамымыздың және мемлекетіміздің дамуының қазіргі кезеңінде қылмысқа, әсіресе, оның ауыр түрлеріне қарсы күресу мәселесі күн тәртібіне қойылған жағдайда шариғат бойынша қылмыс пен жаза мәселелерін үйрену қажеттілігі күмән тудырмайды. Өйткені, шариғатта қылмыстың алдын алу, түрлі қылмыстардың әлеуметтік қауіптілік дәрежесіне қарап жаза тағайындау секілді біраз көңіл аударатын жайттар бар, оларды бүгінгі күнде де тәжірибеде әрі теориялық зерттеулерде пайдалануға болады.

Шариғат пен заң мазмұны мен түсінігіне қарай немесе мақсаттары бойынша бір-бірінен ұқсамайтын дербес ережелер болып танылады. Бірақ «шариғат» адамды тәрбиелеу, дұрыс қарым-қатынастарды нығайтуға өз септігін тигізеді. Сол сияқты, «заң», нормативтік актілер қағидалы түрде адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасын реттей отырып, оларды еріксіз сақтауға тәуелді етеді.

Шариғат, мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық құрылысын бекітуге белсенді түрде қызмет атқарды. Өзінің терең табиғаты бойынша кең көлемді сипаттағы түсінікке ие болды.

Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық құрылымындағы түбегейлі өзгерістер саяси-құқықтық салаға да орасан әсер етіп, құқықтанушы ғалымдардың алдына жалпы адамзаттық құндылықтарға негізделген озық құқықтық жүйе қалыптастыру міндетін қойды. Құқықтық ғылымның әлемдік жетістіктерімен таныспай, шетелдік құқық шығару және құқық қолдану тәжірибесінің тарихы мен бүгінгі жағдайын жіті талдамай бұл міндетті орындау мүмкін емес. Бұл орайда көпғасырлық тарихы бар, таралу аумағы кең мұсылман құқығы да зерттеушілердің назарынан тыс қалмауы керек. Бұлай дейтін себебіміз мұсылман құқығы нормалары қоғам үшін пайдалы жақтарымен көріне алатындығы дәлелдене түседі. Мұның өзіне қоршаған ортада жүзеге асырылып отырған құбылыстардың болуымен дәлелденеді.

Сонымен, ойымызды қорыта келе шариғаттың жалпы түсінігі және оның әлеуметтік-құқықтық мәніне қатысты, реттеушілік әлеуеті (потенциал) мен әлеуметтік маңызын ескере

отырып шариғатты былайша анықтауға болады – қоғамдық қатынастарды қорғау мақсатында мәжбүрлеумен жүзеге асатын, мұсылмандық наным мен дүниетанымға сәйкес келетін, құран қағидаларына негізделген дін, әдет-ғұрып нормаларының жиынтығы деп түсінеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Сюкияйнен Л.Р. *Шариат и мусульманско-правовая культура*. – М.: Институт государства и права Российской Академии наук, 1997. – 48 с.
- 2 Калкаева Н.Б. *Шариғат бойынша қылмыс пен жаза*. – Алматы, 2017. - 164 б.
- 3 Калкаева Н.Б. Дінге қарсы қылмыстар үшін шариғат заңдары бойынша жауаптылық мәселелері //Абай атындағы ҚазҰПУ-нің ХАБАРШЫСЫ, «Юриспруденция» сериясы, №4 (50), 2017 ж. - 22-26 бб.
- 4 Исламдағы мазһабтар туралы түсінік / Құрастырған: Б. Байсопы. – Алматы: “Ғибрат”, 2007. – 60 б.
- 5 Эль-Зефири Х.М.Д. *Источники мусульманского права*. - М., 1976. – 118
- 6 Садагдар М.И. *Основные черты мусульманского права*. - М., 1963. - 318 с.
- 7 Массе Л. *Ислам*. – М., 1982. – 147 с.
- 8 Карасевич П.Л. *Мусульманское право и последняя государственная реформа в Турции*. - М., 1877. - 488 б.
- 9 Фан-ден-Берг Л.В.С. *Основные начала мусульманского права*. - СПб., 1882. – 221 б.
- 10 Сулейменова Х.С. *Собрание сочинений*. – Ташкент: Фан, 1967. – Т. 1. – 320 с.
- 11 Муллаев М.М. *Происхождение и реакционная сущность шариата*. – Душанбе: Ирфон, 1967. – 203 б.
- 12 Саидов А. *Важнейший памятник шариата мусульманского Мира // Хидоя*. - Ташкент: Узбекистан, 1994. - Т. 1. – 322 с.
- 13 Өсерұлы Н. *Шариат*. – Алматы: Қайнар, 1996. – 352 б.

ГТАХР: 10.71.01
ӘОЖ:340.1

10.51889/2959-6181.2023.74.4.002

Османова Г.Ж. ¹, Кемелбек Д.Ж. ¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕЛУІ ЖӨНІНДЕ

Аңдатпа

Тәуелсіздік жылдарында еліміздің әр түрлі салаларында елеулі өзгерістер болды. Соның ішінде мемлекеттің құқық қорғау органдары да жүйелі түрде нығайтылуда. Қазақстан Республикасының Конституциясында баянды етілгендей, мемлекеттің ең басты құндылықтары болып, адам құқықтары мен бостандықтары танылады және кепілдік беріледі. Осы міндеттерді орындау үшін мемлекет өз тарапынан мемлекеттік органдарға жүктейді. Бізбен қарастырылып отырған тақырып аясы осы адам құқықтары мен бостандықтарының қорғалуының негізі болып табылатын құқық қорғау органдарының еліміздегі даму тарихы мен қазіргі жағдайы туралы баяндауды мақсат етеді. Қазіргі кезде бұл органдардың қызметі заңмен егжей-тегжейлі және жан-жақты реттеледі және әртүрлі салаларда жан-жақты дайындалған мамандармен жүзеге асырылады.

Түйін сөздер: құқық қорғау органы, құқық қорғау қызметі, құқық қорғау органдарының құрылуы, құқық қорғау органдарындағы қызмет.